Artikel

OVER DE MISSIE VAN DE HERSTELCONSULENTEN...

Vragen en verwachtingen vanuit de diensten voor religieuze en morele bijstand

Achiel Neys[1]

Op het vlak van verwachtingen in verband met "de missie" van herstelconsulenten kan er vanuit de diensten voor religieuze en morele begeleiding moeilijk van een consensus worden gesproken. Enkelen gaan zover dat zij datgene wat in die missie omschreven is in termen van doelstellingen en taken, gaan claimen als een van de prioritaire opdrachten van het levensbeschouwelijke begeleidingswerk[2]. Anderen bekijken de op herstel gerichte initiatieven die op de penitentiaire werkvloer worden genomen eerder met gemengde gevoelens: "Als zij groepsgesprekken laten organiseren over zingevingsproblematiek, komen ze dan niet in onze vijver vissen?" Nog anderen wensen zich niet uit te spreken omdat ze, binnen hun lokale situatie, geen zicht krijgen op de eigenlijke "herstelgerichte" inhoud van de initiatieven die onder impuls van de herstelconsulenten worden genomen...

Het zou jammer zijn wanneer de waardering vanuit de diensten voor religieuze en morele begeleiding ten aanzien van de missie van de herstelconsulenten beperkt blijft tot dit soort van heterogene verwachtingen. Daarmee blijft immers een constructieve samenwerking in functie van de door beide "partijen" beoogde herstelgerichte detentie geblokkeerd. En ook als zou blijken dat een effectieve samenwerking (voorlopig?) te hoog gegrepen lijkt, dan blijft er tenminste "het actief bevorderen van een cultuur van respect...". Welke uitgangspunten en normatieve oriëntaties zijn in het geding wanneer binnen de gevangenismuren gesproken wordt over "het actief bevorderen van een cultuur van respect"? Dat is een vraag die gezamenlijk gedeeld zou moeten worden én door de herstelconsulenten én door de religieus-moreel begeleiders.

In wat volgt worden daarom, vanuit het perspectief van aalmoezeniers en moreel consulenten, enkele basisconditities gearticuleerd in verband met een herstelgerichte invulling van de detentie. Het dagelijkse contact met de gedetineerden is voor hen een uitgelezen "vindplaats" voor belevingsinhouden die ten nauwste samenhangen met datgene wat inhoudelijk met "herstel" wordt beoogd. Vandaar dat gefocust wordt op die belevingsinhouden.

Een revitalisering van het schuld- en boeteprincipe

Hoe eigenaardig misschien ook, maar binnen het huidige herstelrechtelijke discours klinkt het weinig modieus om te spreken over het recht van de gevangenen om hun schuld te boeten. Eén van de redenen daarvoor is dat het begrippenpaar "schuld en boete" nog altijd belast is met de hypotheek van het schuldinducerend moralisme dat aan de basis lag van de "penitentiaire gedachte en actie". Die werden in de tweede helft van de negentiende eeuw tot aan de periode van het Interbellum gepropageerd door de Internationale Penitentiaire Beweging en kregen in ons land hun uitdrukking in de uitbouw van een netwerk van dertig strafinrichtingen, die alle gebaseerd waren op een regime van strikt cellulaire afzondering. In het voorgestane gevangenisbeleid werd als ideaaltype van gedetineerde het beeld vooropgesteld van de berouwvolle, in zijn kale cel neergebogen zondaar. Pathologische reacties, suïcidale gedragssymptomen en hoge recidivecijfers zouden echter aantonen dat dit niet met de werkelijkheid overeenstemt. De magistrale studie van H. Franke over tweehonderd jaar geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland, is één illustratie van de nefaste effecten van een schuldinducerend moralisme[3].

1 Gevangenisaalmoezenier.

2 Dat is de stelling die wordt uitgewerkt in de doctoraalscriptie van Jansen-van Driel, J., *Herstel en Detentie. Een onderzoek naar de mogelijkheden van herstelgerichte detentie in relatie tot de geestelijke verzorgingspraktijk*, Universiteit voor Humanistiek Utrecht, juni 2004.

3 Franke, H. *De macht van het lijden. Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, Uitgeverij Balans, 1996.

Het odium waarmee het schuldinducerend moralisme werd beladen, heeft vanuit een even begrijpelijke als gratuïte reactie geleid tot uitspraken als: "Indien de maatschappij bij haar reactie op deviant gedrag, van bestraffende, paternalistische maatregelen afstapt, *het schuld-en-boetesyndroom afzweert* (eigen cursivering), dan pas zal de problematiek van de resocialisatie niet meer het ontredderende kenmerk dragen dat het nu heeft"[4]. Het is betekenisvol dat deze uitspraak op rekening staat van iemand die als vrijzinnig consulent jarenlang gedetineerden heeft begeleid. Zij onderschrijft de vaststelling dat de persoonlijke begeleiding van het schuldverwerkingsproces bij gedetineerden zelfs uit het vizier verdween van het levensbeschouwelijke begeleidingswerk en dat prioritaire aandacht werd gegeven aan intramurale psychosociale dienstverlening en aan hulpverlening bij de reclasseringsstart van ex-gedetineerden. Dergelijke gang van zaken mag symptomatisch worden genoemd voor de agogische oriëntaties van de penitentiaire praxis in het algemeen[5].

Het taboe dat, paradoxaal genoeg, binnen de gevangenis weegt op het schuld- en boeteprincipe wordt doorbroken waar "met het oog op herstel" geponeerd wordt dat schuldverwerking een belangrijk element is voor de maatschappelijke reïntegratie van de gedetineerde.[6] Het kan moeilijk worden genegeerd dat het begrippenpaar "schuld en boete", via de achterdeur van de victimologie, in versneld tempo zijn rentree aan het maken is. Dat gebeurt via pleidooien voor een herstelgerichte strafrechtsbedeling in het algemeen en een herstelgerichte invulling van de detentie in het bijzonder. Deze rentree wordt theoretisch onderbouwd vanuit het conceptuele kader van de Restorative Justice-beweging. Daarin staan begrippen centraal als herstel, restitutie, compensatie als evenzoveel varianten van schuldaflossing. En waar men het heeft over herstelbemiddeling in de strikte zin van dat woord, bedoelt men een communicatiegebeuren tussen dader en slachtoffer, waarbij wordt uitgegaan van het axioma dat schuld ook en vooral dient gezien als een categorie van intermenselijke betrokkenheid. Belangrijker dan de gehanteerde terminologie is de omslag die hier plaatsgrijpt in de benadering van het schuld- en boetegegeven. In de plaats van syndromen die liefst zo snel mogelijk worden afgezworen, gaat het bij schuld en boete om uitdagingen en kansen om de aanpak van een delictsgebeuren te humaniseren door het scheppen van ruimte voor probleemoplossend overleg tussen daders en slachtoffers, of door het scheppen van detentievoorwaarden die het de gevangenen toelaat om hun schuld af te lossen.

Een revitalisering van het schuld- en boeteprincipe en de (h)erkenning van het recht van gevangenen om hun schuld te boeten, hoeft niet te betekenen dat de schuldvraag bij hen wordt geïnduceerd, maar dat integendeel aansluiting wordt gezocht bij een veelal verborgen maar reële belevingsinhoud en een al dan niet geëxpliciteerde hulpvraag. Het persoonlijk falen is een moeilijk te verwerken gegeven waar veel gevangenen via een heel gamma van neutraliseringsmechanismen (onder andere ontkenning, projectie, minimalisering, verdringing, compensatie,...) trachten mee klaar te komen. We mogen daarom niet onderschatten hoezeer de gedetineerde achter de celdeur met zichzelf en met de schuldvraag aan het worstelen is. Dit geldt in versterkte mate voor de daders van levensdelicten. Een gedetineerde kan er uiteindelijk niet onderuit om zijn opsluitingssituatie in relatie te brengen met de door hem bedreven feiten en met de maatschappelijk-juridische en de eigen subjectieve appreciatie daarvan. Ook als hij erin slaagt om dit "brute" gegeven tijdens zijn opsluitingstijd te verdringen of te rationaliseren, zal hij er onvermijdelijk mee worden geconfronteerd tijdens zijn vrijlatingsfase. Uiteindelijk kan de dader de confrontatie met zijn handelen en de consequenties daarvan niet uit de weg gaan, ongeacht de justitiële duiding, afweging en beoordeling ervan. Zulks heeft te maken met het paradoxale gegeven dat de vrijheidsberoving, ondanks alle schijn van het tegendeel, door veel gevangenen niet alleen als een totale sanctie, maar tegelijk als een menselijke grenssituatie wordt ervaren en verwerkt. Zij beleven hun situatie als een indringende confrontatie met hun eigen levensproblematiek in haar totaliteit. Zij worden geconfronteerd met de grenzen die, op grond van de door hen bedreven feiten, gesteld worden aan hun eigen verwachtingen en mogelijkheden, aan hun persoonlijke relaties en sociale verbanden. Hun vrijheidsberoving betekent voor hen een noodzakelijke invraagstelling van hun zelfbeeld. Zij kunnen daar niet onderuit telkens zij zichzelf, in de letterlijke zin van het woord, in de spiegel bekijken en telkens zij hun bezoekers in de ogen moeten zien.

Dit gegeven kan op zeer verschillende wijzen worden verwerkt. Deze kunnen getuigen van een bepaalde graad van schuldbewustzijn tot en met een diepgaande schuldbeleving. De factoren die daaraan vorm en inhoud geven zijn menigvuldig en vragen om een meer systematische reflexie vanuit verschillende theoretische achtergronden. Wat ik in het kader van deze bijdrage wil benadrukken, is dat het schuldverwerkingsproces meestal een gelaagd gebeuren is. Wat het eerst waarneembaar is, is

4 Van Mol, R., 'Problematiek rond resocialisatie van gedetineerden', in *Een bed voor meer dan één nacht*, Oikonde-Gent, Van Loghum Slaterus, 1983, 103.

5 De schuld- en boeteproblematiek vormt natuurlijk om nog andere redenen dan de afwijzing van het schulinducerend moralisme, een blinde vlek tijdens de fase van de strafuitvoering. Zie hierover: Kelk, C., 'De schuldbeleving van de schuldigverklaarde', in *De menselijke verantwoordelijkheid in het strafrecht*, Arnhem, Gouda Quint, 1994, 119-148; Neys, A., 'Schuldverwerking bij daders van levensdelicten tijdens de fase van detentie', *Metanoia*, 2, 2000, 45-79.

6 Kloeck, K., 'De aanzetten tot vernieuwing in de Oriëntatienota', in *Van Oriëntatienota naar penaal beleid?*, KU Leuven, Faculteit Rechtsgeleerdheid, Doc. 1997, II.22-38; Dupont, L., *Op weg naar een beginselenwet gevangeniswezen*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1998, 146.

het toelaten van de pijn omtrent datgene wat men heeft aangericht en omtrent de ten gevolge van de persoonlijke schuld verminderde ervaring van zelfwaarde. Daaronder kan zich echter een tweede proces afspelen, dat van het terug verantwoordelijkheid nemen voor het eigen leven en handelen. Daarom hoeft een thematisering van de schuldvraag de gedetineerden niet in de verlorenheid te drijven, maar kan zij integendeel hun innerlijke reserves voor het positief verwerken van hun detentiesituatie en voor een leven na de detentie vergroten. Aan de gedetineerden wordt recht gedaan als zij op die mogelijkheid worden aangesproken en als zij daarbij zorgvuldig worden begeleid. Als men hen dat recht ontzegt, dan ontneemt men hen de mogelijkheid om mens te zijn, en dan worden veel van hun motivationele krachten om een andere toekomst op te bouwen, weggezogen door het onderhuidse gevoel "als mens mislukt te zijn". Wil iemand met een beschadigd leven of met een beschadigende daad in het reine komen, dan zal de schuld in kaart en in beeld dienen te worden gebracht. Het kan daarbij gaan om een concrete schuld (bijvoorbeeld de blijvende handicap van wie door de dader is mishandeld) of om een existentiële schuld ("wie ben ik als zoon van déze ouders?"). Door deze zaken uit de weg te gaan, ontnemen we dader de mogelijkheid om die schuld op zich te nemen. Het zal er dan wel op aankomen de gedetineerden, in een zorgvuldig begeleidingsproces, de overtuiging bij te brengen dat het volop op zich nemen van de verantwoordelijkheid voor het eigen daderschap hen uiteindelijk niet in nodeloze pijn zal laten verzinken, maar integendeel tot een verdiepte zelfwaarde kan leiden. Anne-Mie Jonckheere, gevangenispastor in Nederland, zegt daarover terecht: *We hoeven dan ook niet te zwichten voor het soms zeer manifeste slachtofferschap van de dader, om vervolgens uit misplaatst medelijden de pijnlijke realiteit van zijn daderschap dan maar onbesproken te laten (...) als zou het bespreken hiervan eenzijdig lastverhogend werken en niets aan lastverlichting en verhoging van zelfwaarde teweegbrengen... Zelfs de kleinste investering in de verwerking van schuld en delict is een positieve investering*".[7] Omdat verwerkte schuld een bron kan zijn van verhoogde verantwoordelijkheid, is goede daderhulp wellicht een belangrijke stap om slachtofferschap te voorkomen...

Respect voor "het morele kompas" van de gedetineerde

Aalmoezeniers of moreel consulenten die ingaan op het verzoek om een informatieavond te verzorgen over "detentie als doorleefde realiteit", krijgen nogal eens de vraag voorgelegd of er bij de gedetineerden wel het nodige morele besef aanwezig is dat erop wijst dat zij op *een authentieke manier* wensen bij te dragen aan herstel van het door hen veroorzaakte leed en onrecht. Het vertrouwen in het vermogen van de gedetineerden om moreel te leren en actief bij te dragen aan "herstel" is niet bijster groot: "Indien zij over voldoende moreel besef hadden beschikt, dan zouden zij niet gekomen zijn tot de feiten die hen in de gevangenis deden belanden". Het is een boutade van een bedrieglijke eenvoud[8].

Op een even bedrieglijk-eenvoudige toon wordt voorbijgegaan aan het gegeven dat de gevangenisstraf voor degenen die eraan onderworpen zijn, als frustrerend en pijnlijk wordt beleefd omdat zij steunt op een morele verwerping door de samenleving. Een gevangene heeft het evidente basisvertrouwen als lid van de samenleving verloren, en dit geldt zeker voor de daders van delicten waarvan de gevolgen onherstelbaar zijn. Bij de buitenstaander die zich in hoofdzaak baseert op de beeldvorming in de media, kan het idee leven dat de meeste gevangenen onverschillig zouden zijn voor dit verlies en voor deze morele verwerping. Het is zeer de vraag of dit het geval is. De beleving van de morele verwerping door de samenleving is voor de meeste gevangenen wel degelijk een probleem. Zelfs de stoer-onverschillig of anti-sociale houding van gevangenen die door de media eenzijdig en vertekenend als nieuwswaarde wordt uitgeselecteerd, kan in vele gevallen geïnterpreteerd worden als een poging om deze verwerping te neutraliseren.

Hiermee wordt niet ontkend dat aalmoezeniers en moreel consulenten in hun werksituatie soms tot de vaststelling komen dat er gedetineerden zijn bij wie het lastig speuren is naar enige gewetensfunctie. In zo'n gevallen zouden zij ervan kunnen uitgaan dat een totale afwezigheid van een moreel besef een persoonlijkheidsstoornis is die beter aan de psychiater wordt overgelaten. Dergelijke doorverwijzing gebeurt eerder zelden. Een van de redenen hiervoor is dat aalmoezeniers en moreel consulenten het als een soort axioma beschouwen dat er bij elke gedetineerde altijd wel "iets" terug te vinden is dat met geweten en verantwoordelijkheid te maken heeft. Dat "iets" vinden zij terug in uitspraken van gedetineerden zoals "In de ogen van mijn broer ben ik afgegaan", "Wat zou mijn oma daarvan gevonden hebben?", "Als ik een portemonnee zou vinden, zou ik hem wel in mijn zak steken, maar mijn kind mag dat niet zien", "Mijn zoon mag niet weten dat ik hier zit", enzovoort...[9] Telkens blijkt het te gaan om betekenisvolle anderen met wie men zich verbonden voelt. Dat gevoel van verbondenheid, hoe deficiënt de feitelijke verhoudingen misschien ook waren of zijn, vormt voor de levensbeschouwelijke begeleiders de bedding voor de verkenning van "het morele kompas" van de gedetineerden. Of, zoals gedetineerde X het illustreert: "Als ik respect eis van mijn zoon, moet ik dat zelf ook kunnen geven".

7 Jonckheere, A.-M., 'Ervaringen met meerzijdige partijdigheid in de begeleiding van gedetineerden', *Metanoia*, 1, 1999, 25-48.

8 brugman, D., 'De ontwikkeling van het moreel besef in relatie tot delinquent gedrag', *Zandschrift*, 1, 1999, 3-37; Halsema, F., 'De moraal van de dader', in Boutellier, H., Kunneman, H. en Leesth, J. (ed.), *Morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam, Uitgeverij SWP, 2001, 52 e.v.

9 Foppen, R., 'Mijn kind mag het niet weten...', *Metanoia*, 2, 2002, 55-59.

Ik laat de casuïstiek even voor wat zij is, namelijk een belangrijk gegeven in verband met de vraag of en hoe gedetineerden kunnen worden aangesproken op hun vermogens en hun verantwoordelijkheden ten aanzien van wat zij door hun delict stukmaakten, en ik zoek naar een model waarbinnen de geciteerde ervaringen kunnen gekaderd worden. Een aanloop daartoe wordt geleverd door H. Kunneman waar die een onderscheid maakt tussen verticale en horizontale reacties op crimineel gedrag[10]. Met verticale reacties bedoelt hij de bestraffing volgens het klassieke patroon, bij horizontale en communicatieve reacties gaat het om "dading", herstelrecht en allerlei vormen van sanctionering waarbij de dader min of meer actief betrokken wordt bij de beoordeling van zijn eigen gedrag. Dit impliceert dat een dader na schending van een norm niet buiten de rechtsgemeenschap wordt geplaatst, maar als moreel subject juist wordt erkend en aangesproken. Bij dergelijke "horizontale" reactie op criminaliteit krijgt ook het slachtoffer een wezenlijke rol toebedeeld. Kunneman stelt dat "horizontale vormen van moraliteit en de daarmee verbonden leerprocessen" dienen te worden getekend door de zes volgende kenmerken: *Ten eerste*, een rechtstreekse confrontatie met het leed van het slachtoffer. *Ten tweede*, de nadrukkelijke morele afwijzing van de criminele gebeurtenis, met als centraal uitgangspunt dat de daders als morele subjecten worden benaderd en aangesproken. *Ten derde*, dat niet alleen het verhaal en de emoties van het slachtoffer uitgebreid aandacht krijgen en gehonoreerd worden, maar dat ook de dader steun ondervindt. In plaats van gestimuleerd te worden om zich strategisch op te stellen en onder de persoonlijke schuld uit te kruipen, dienen de "communicatieve potenties en de emotionele sensibiliteit" van de daders opgeroepen en gevoed. Daders mogen niet beroofd worden van hun "sociale beddingen en hun eigen culturele context", maar zij moeten in staat gesteld worden om daardoor gevoed te worden bij de morele leerstap waartoe zij nadrukkelijk uitgenodigd worden. Dat betekent *ten vierde*, dat daders niet gebruikt worden als projectiescherm voor de woede, angsten en kwetsuren van slachtoffers en hun omgeving. *Ten vijfde*, moet het gaan om een communicatief opbouwwerk door de direct betrokken partijen waarbij geen sprake kan zijn van gedetailleerde, vooraf vaststaande normen en van een voorspelbare uitkomst: "De morele draagbalken zijn wel duidelijk, maar het plankenvloertje waarop normale verhoudingen opnieuw voortgang kunnen vinden, moet door de betrokkenen zelf getimmerd worden in relatie tot de unieke personen en de specifieke culturele en sociale context die in het geding zijn". Dat kan lukken, maar het kan ook mislukken. En *ten zesde* betekent dit dat de horizontale en communicatieve vorm van moraliteit waar het hier om gaat, vraagt om bewuste verbindingen tussen enerzijds de leefwereld van de betrokkenen en anderzijds een scala van institutionele en professionele invalshoeken, zoals die van justitie, van het welzijnswerk, van vrijwilligersorganisaties en van maatschappelijke groeperingen.

Kunneman bepleit terecht dat de dader actief wordt aangesproken op zijn gedrag, en zijn pleidooi om daarbij de specifieke sociale en culturele context van die dader te valoriseren, vindt aansluiting bij de ervaringen van gevangenispastores in verband met de doorslaggevende betekenis van "de belangrijke anderen waarmee men zich existentieel verbonden voelt". De door hem bepleite horizontale reactie op crimineel gedrag zal evenwel aan enkele voorwaarden moeten voldoen, wil zij werkelijk morele communicatie met de dader mogelijk maken en wil zij recht doen aan de gelijkwaardigheid van de direct betrokken partijen.

Een eerste voorwaarde is dat getracht wordt de morele en sociale componenten van crimineel gedrag met elkaar in evenwicht te brengen. In de klassieke, verticale reactie die volgt op crimineel gedrag, zal geprobeerd worden om de "onverschilligheid" van de dader ten opzichte van de algemeen aanvaarde moraal te breken; dat gebeurt door hem via de bestraffing te laten voelen dat deze onverschilligheid niet wordt geaccepteerd. Binnen de subcultuur van de gevangenis resulteert dat in vele gevallen in een averechts effect. Een communicatieve, horizontale reactie op crimineel gedrag impliceert dat de dader de oorzaak van die "onverschilligheid" als een morele claim naar voren kan brengen. Ook aan de dader moet werkelijk een uitweg geboden worden uit die onverschilligheid ten aanzien van de conventionele samenleving, doordat aangedaan onrecht erkend, besproken en zoveel mogelijk gerepareerd wordt. Een eerste voorwaarde is dus dat een communicatieve reactie op crimineel gedrag ook altijd maatregelen moet omvatten die op de individuele (dit wil zeggen sociale, economische en culturele) omstandigheden van de dader zijn toegesneden.

Een tweede voorwaarde voor een horizontale, communicatieve reactie op crimineel gedrag is dat dié instituties en personen die bevoegd zijn om het uiteindelijke morele oordeel te vellen, zelf als moreel subject herkenbaar en aanspreekbaar dienen te zijn. Zij dienen controleerbaar te zijn, met duidelijke aan personen gebonden en begrensde verantwoordelijkheden, waardoor een zo groot mogelijke mate van wederkerigheid kan ontstaan tussen dader en institutie.

Dit kan hooggestemd klinken binnen ons gevangeniswezen, en dat is inderdaad zo. De gangbare regimes worden nog al te veel gestroomlijnd door een amalgaam van reglementaire bepalingen en interne leefregels. Hiermee is niet gezegd dat "de" gevangenen uit "de" Belgische gevangenissen object zijn van een arbitraire behandeling.

10 Kunneman, H., 'Moraliteit en strafrecht in een postmoderne cultuur', in Boutellier, H., Kunneman, H. en Leesth, J., (ed.), *De straf voorbij. Morele praktijken rondom het strafrecht*, Amsterdam, Uitgeverij SWP, 2001, 12-18.

De conclusie is wél dat het penitentiaire beleid veel zou winnen aan duidelijkheid wanneer de interne en externe rechtspositie van de gedetineerden een juridisch behoorlijke gestalte zou krijgen. Daardoor legt het zichzelf de verplichting op om zich naar de gedetineerden toe zoveel mogelijk te legitimeren. In het dwanginstituut dat de gevangenis *apriori* en *de facto* is, is het zowel ethisch en psychologisch erg belangrijk dat alles wat zweemt naar onduidelijkheid en willekeur zoveel mogelijk wordt vermeden. Dit kan alleen maar een remediërend en constructief effect hebben op de wijze waarop binnen de muren met elkaar wordt omgegaan én op een invulling van het regime waarbij het dader- en slachtofferperspectief op een evenwichtige en complementaire wijze zijn ingebouwd. Met andere woorden: de effectuering van een basiswet "gevangeniswezen en rechtspositie van gedetineerden" is een "conditionele waarde" voor het bevorderen van een cultuur van respect zoals die besloten ligt in de missie van de herstelconsulenten.

Het creëren en openhouden van de ruimte voor "zelfherstel"

Als wij bij een herstelgerichte invulling van de detentie het dader- en slachtofferperspectief evenwichtig en complementair willen inbouwen, als wij de vrijwillige en authentieke inzet van de dader hierbij niet willen hypothekeren en als wij de beoogde projecten niet willen laten verschralen tot alleen maar een materiële vergoeding van het slachtoffer (in dié gevallen waar het mogelijk is), dan zullen wij het recht van de dader om tijdens zijn strafuitboetingsfase zijn persoonlijke schuld onder ogen te zien en er iets aan toe doen, ten volle moeten valoriseren. "Schuld" is immers niet zomaar een gevoel, het is een categorie van intermenselijke betrokkenheid, dit wil zeggen een realiteit die verwijst naar een verhouding tussen mensen (die elkaar wel of niet kennen) die geschaad en geschonden is. Door het delictsgebeuren is er iets geschied dat in de relatie tussen dader en slachtoffer onrecht en schending heeft teweeggebracht.

In vele van die gevallen zal het creëren en openhouden van de ruimte voor zelfherstel een *conditio sine qua non* uitmaken voor een persoonlijke schuldverwerking bij de dader.

Ruimte voor zelfherstel is vooral voor daders van zware delicten, vanuit hun verwerking van het gebeuren, van elementair belang omdat en in zoverre het besef van hun verantwoordelijkheid samengaat met een sterk verminderde ervaring van zelfwaarde. Wie bijvoorbeeld iemand anders het leven ontnam, vernietigde terzelfdertijd het eigen zelfbeeld "als een spiegel die in stukken wordt geslagen"[11]. De tijd erna, de tijd van de opsluiting vóór de veroordeling en zeker de tijd van de strafuitboeting, is de tijd om het kapotte zelfbeeld terug op te lappen. Het is een moeizaam proces van brokken samenvoegen om eventueel tot de bekentenis te geraken; "Ik heb het gedaan, ik ben het geweest". Meerdere gevangenen hebben me gezegd dat het een hele tijd duurde voordat zij die zin "Ik ben het geweest" over de lippen konden krijgen. Het is voor veel daders van zwaar ingrijpende delicten een lange en ingewikkelde weg om tot een erkenning van de waarheid te komen en dikwijls zijn zij nauwelijks in staat om te erkennen dat zij *waren* wat zij *deden*. Het begaan van een doodslag of een moord roept bij een aantal van hen indringende vragen op omtrent hun eigen identiteit: "Wie ben ik dat ik tot zoiets in staat was? Vertelt deze daad de waarheid over mij als persoon?"

In de verschillende fases van de strafrechtsbedeling blijft de confrontatie met "de feiten" – een woord dat veel gedetineerden gebruiken om te verwijzen naar de misdaad zelf – voor de meesten van hen een uitdaging van formaat om in zichzelf als mens te blijven geloven[12]. Deze confrontatie met de feiten heeft in de periode van het vooronderzoek en tijdens het berechtingsgebeuren een sterke impact op de betrokkenen, maar dan vooral vanuit een houding van zelfverdediging. Zulks komt het sterkst naar voren bij de daders die voor een Hof van Assisen worden berecht. Zij vooral ervaren dat door de door hen bedreven feiten hun leven ten dele mislukt is. Dat mislukt-zijn wordt ten overvloede geïllustreerd in de media; het wordt de man in kwestie via een plechtig ritueel duidelijk gemaakt. Betrokkenen kunnen dat aspect, mislukt te zijn, wél of niet onder ogen zien, zij kunnen er bang voor zijn, zij kunnen proberen het te ontlopen, maar zij dragen er in ieder geval alle sporen van. Eens de straf is uitgesproken, valt de spanning van zich moeten verdedigen gedeeltelijk weg, maar dat betekent meteen dat de feiten op een nieuwe manier op tafel liggen en dat gedetineerden hun energie minder voor de verdediging naar buiten toe dienen te mobiliseren. Zij worden nu geconfronteerd met de vraag naar de aanvaarding van de feiten, en naar een aanvaarding van zichzelf als dader daarvan. Ook hun perceptie van de slachtoffers kan daarmee veranderen; deze zijn niet langer diegenen tegen wie zij zich moeten verdedigen. Zo ontstaat een misschien bedreigende nieuwe ruimte waarin de slachtoffers echt als slachtoffers worden ontwaard. En dat kan dan weer knagen aan de zelfwaardering van de dader, want het besef van het slachtofferschap van zijn slachtoffer versterkt de aanklacht tegen zichzelf. Voor de dader betekent dit dat hij, via een zorgvuldig persoonlijk begeleidingsproces, de ruimte zou moeten krijgen om te

11 De Noorse gevangenispastor Paul Leer-Salvesen heeft aan de hand van veertien diepte-interviews een onderzoek gedaan naar het zelfbeeld bij daders van een moord.. Voor een samenvatting van zijn bevindingen, zie: Leer-Salvesen, P., 'Schuld en verzoening. Opmerkingen over de ethiek van het straffen', *Contactblad voor het justitiepastoraat* 1, 1991, 24-42.

12 Haers, J., 'Religie en geloof: hulpbronnen in het verwerken van de detentiesituatie', *Metanoia*, 1, 2000, 25-43.

werken aan zichzelf, zodat hij minstens reeds voor zichzelf kan aanvaarden niet gefixeerd te worden op, of niet gereduceerd te worden tot het kwaad dat hij heeft aangericht.

Vanuit mijn werk als gevangenispastor heb ik ondervonden dat wat betreft het creëren en openhouden van de ruimte voor zelfherstel, een tweede gegeven van elementair belang is: namelijk dat, in veel meer gevallen dan vermoed, het slachtofferschap van de dader dient gehonoreerd. Argumenten voor een (h)erkenning van het slachtofferschap van vele gedetineerde daders kunnen, binnen het discours van een herstelrechtelijke reactie op criminaliteit, niet direct rekenen op veel begrip. Axioma van dat discours is immers dat het hoog tijd wordt dat de aandacht, die vroeger aan de dader werd gegeven, verschuift naar het slachtoffer. Bij dit alles wordt nogal eens gesproken in beelden van een inhaalmanoeuvre van de slachtoffers ten aanzien van de daders, van tegenstrijdige belangen in een polariteit die om een nieuw evenwicht schreeuwt: wat men jarenlang aan daders heeft gegeven, moet men nu maar eens aan de slachtoffers gaan toebedelen: "De daders moeten nu maar eens op hun verantwoordelijkheid worden genomen". Precies alsof de dader vroeger de aandacht heeft gekregen die hem vanuit de penologische literatuur en de publieke opinie werd toegemeten...? Dat is misschien waar wat betreft diagnostiek en prognose (meer en meer met het oog op een negatieve selectie in verband met een eventuele invrijheidstelling), maar het betreft zeker niet een geïndividualiseerde en regimematig onderbouwde begeleiding van de gedetineerde om tijdens zijn opsluitingsperiode met zichzelf in het reine te komen en zijn persoonlijke schuld "te boeten"[13].

Binnen het berechtingsgebeuren wordt de schuldige geïdentificeerd en de schuld wordt gelokaliseerd aan de éne of aan de andere kant. Dat is geen eindpunt, geen slotsom, maar de opening van een proces naar "vereffening" van het onevenwicht. Vertaald naar de detentiesituatie kunnen we stellen dat met het vonnis de schuld ondubbelzinnig is gelokaliseerd. Maar dat vonnis, en de hieraan gekoppelde aanvang van de detentie, is in de beleving van de partijen niet noodzakelijk een eindpunt, integendeel, het onevenwicht is op zijn scherpst gesteld, want geofficialiseerd. De detentie zou een zinvolle betekenis kunnen krijgen in de "graduele ontsluiting" van de tussen dader en slachtoffer verstolde wederzijdse betekenisverlening.

Binnen dat proces van graduele ontsluiting zal de tot gevangenisstraf veroordeelde dader, quasi onvermijdelijk, een subjectieve reconstructie maken van het berechtingsgebeuren, en, niet zelden, zal hij daarbij de polarisatie van het dader-slachtofferschema in vraag gaan stellen. Dat heeft er natuurlijk mee te maken dat bij zijn bestraffing het complexe probleemgebeuren dat "misdrijf" heet, naar hem alleen werd verplaatst. Zwaar ingrijpende delicten, zeker binnen de sfeer van de interpersoonlijke relaties, kunnen echter zelden zo geïsoleerd worden dat één persoon alleen ervoor aansprakelijk kan gesteld worden. Het gaat hierbij meermaals om een hele familie, een deel van de buurt of ik weet niet hoeveel individuen die daarbij te pas komen. Dikwijls, bij contactname met een gevangene, heb ik mij afgevraagd wie nu feitelijk de dader was en wie het slachtoffer. Juridisch kan dit nonsens lijken, maar veel misdrijven zijn zo invoelbaar, zo situationeel bepaald, zo uitgelokt door de omgeving, dat die vraag zich opdringt, niet in het minst bij degene die daarvoor als dader moet opdraaien.

Vanuit criminogenetisch oogpunt valt er nog meer te zeggen over het slachtofferschap van vele van de gedetineerde daders. In bepaalde gevallen is het slachtofferschap gewoon een manifest gegeven in de biografie van de tot gevangenisstraf veroordeelde dader. Het betreft die mensen die vroeger zelf slachtoffer zijn geweest van dié feiten waarvoor zijzelf nu in de gevangenis zitten. Het is modieus om daarbij alleen maar te denken aan daders van seksuele delicten. Er wordt zodanig gefocust op de categorie van seksuele delinquenten, dat deze mensen als het ware a priori zijn uitgesloten om betrokken te worden binnen een herstelgerichte penitentiaire praxis in de strikte zin van dat woord: *"De kans dat iemand van slachtoffer tot dader wordt, is afhankelijk van heel wat factoren, maar essentieel hierbij lijkt te zijn dat iemand pas kan leren rekening houden met een ander als er destijds ook met hem zelf rekening gehouden is. Pas als je dat hebt ervaren, kun je ook navoelen wat je een ander eventueel kunt aandoen. Een dader die niet in staat is aan te voelen wat hij een ander heeft aangedaan, kan geen goede gesprekspartner zijn als het om herstelbemiddeling gaat. Hij is daar niet toe in staat, niet omdat hij niet zou willen, maar omdat het gewoon niet kan lukken..."*[14].

Uit *Verhalen uit het Justitiepastoraat*[15] van de Nederlandse gevangenispastores blijkt hoe sommigen van hen toch proberen om de hier bedoelde mensen niet in de kou te laten staan wanneer zij bijvoorbeeld "per se" een brief naar hun slachtoffer willen versturen om daarin hun spijt uit te drukken. In de plaats van blindelings op die vraag in te gaan, wordt dan geprobeerd om, binnen een proces dat heel wat tijd in beslag kan nemen, tezamen met de betrokken gedetineerde te werken aan een brief waarin de dader probeert enig inzicht te verwoorden in wat hem tot zijn daad heeft bewogen, én ook welke puinhoop hij door die daad achterliet bij zijn slachtoffer. Dergelijke brief wordt aan het eind van deze poging niet effectief verzonden, maar kan in een sober ritueel worden verbrand. Zoals

13 Dobbelaer, J., 'De daders in de gewelddadige samenleving', in *De gewelddadige samenleving*, Baarn, Ambo, 1994, 74-86.
14 Beyaert, F., 'Afweermechanismen bij slachtoffers en daders en de gevolgen voor bemiddeling', in *Eindelijk gerechtigheid?!*, Arnhem, Gouda Quint, 1994, 64-67.
15 Blom, M., *Muurvast. Verhalen uit het Justitiepastoraat*, Zoetermeer, Boekencentrum, 1996, 483-496.

het hier heel in het kort wordt verteld, doet het voorbeeld geen recht aan de zinvolheid van het gebeuren, noch aan het emotionele engagement dat erin geïnvesteerd wordt. Ik vind het een aartsmoeilijke vraag hoe het slachtofferschap van deze categorie van daders kan worden gehonoreerd. Hoe kunnen wij bevorderen dat zij het geleden onrecht niet langer op anderen gaan verhalen? Het onrecht dat deze daders hebben geleden, kan als zodanig niet meer ongedaan worden gemaakt, of om het enigszins cynisch uit te drukken: van "herstel" kan hier geen sprake meer zijn. Maar hoe kunnen we hen er desondanks toe brengen om, over het zelf geleden onrecht heen, toch opnieuw met de gerechtvaardigde belangen van anderen te gaan rekening houden? Hoe kan hun zelfwaarde worden vergroot door een handelen dat niet langer op de claim van wat zijzelf zijn tekort gekomen wordt gebaseerd, maar op het nakomen van verantwoordelijkheden in het leven waar zij nu voor staan?

Ten slotte is er een dimensie van het slachtofferschap van de daders die door de penitentiaire insidewerkers direct zal worden onderschreven, maar die bij buitenstaanders des te meer weerstanden zal oproepen. Het gaat namelijk om het gegeven dat de condities waaronder daders worden opgesloten hen, vanaf het begin en in toenemende mate, tot slachtoffers maakt van een zinloos opsluitingsregime. Als illustratie volgend citaat van Walter Mommen, aalmoezenier van het arresthuis van Tongeren: "*Het valt mij op dat heel wat gevangenen in een eerste contact zeer open toegeven dat zij de dader zijn van de feiten waarvoor zij worden aangehouden. Maar bijna even dikwijls wordt dat verhaal in de loop van de voorhechtenis anders ingekleurd. Ik zou zeggen: het aanvankelijke daderverhaal waarin de man zijn eigen verantwoordelijkheid voor het gebeurde onder ogen ziet, wordt meer en meer een slachtofferverhaal waarin die eigen verantwoordelijkheid op allerlei tonen wordt afgezwakt en waarin de man zichzelf eerder gaat ervaren als slachtoffer én van de omstandigheden die hem tot de feiten brachten, én van een onrechtvaardig en vooringenomen justitieapparaat dat daar geen oren naar heeft. Het is geen gemakkelijke opdracht om, in het contact met de mannen, hun verhaal met veel empathie ernstig te blijven nemen en toch niet kritiekloos mee te gaan in hun pogingen om de dader-slachtofferrol om te keren...*"[16].

16 Mommen, W., 'De gevangenis van Tongeren', *Metanoia*, 3, 1998, 180.